

TANULMÁNY

KASSAI KELEMEN JÁNOS

MARX ÉS ENGELS „KÜLÖN ÚTON JÁRNAK”?

Az utóbbi években ünnepezték évfordulók figyelmeztetnek arra, hogy a marxizmus — a világtörténelem legforradalmibb tanítása — immár, „életkorát” tekintve is, „klasszikussá” vált. Száz éve született Lenin, több mint százéves *A Tőke*, s most Engels százötvenedik születésnapja az újabb figyelmeztető.

Ezek az évfordulók nem azt jelentik-e, hogy „öregedőben” van a marxizmus? Százéves tanítások lehetnek-e még — nemhogy érvényesek — de forradalmiak is?

A kérdésre persze megadta az élet a választ. Nemcsak az épülő szocialista társadalmak gyakorlata révén, hanem azoknak a forradalmi mozgalmaknak képében is, melyek a III. Világban és a fejlett „késő-kapitalista” társadalmakban minden árpály után feltámadnak. A marxizmus teoretikus jelentősége ugyanakkor sokkal szélesebb rétegek, sokkal több politikai-ideológiai csoportosulás számára vitathatatlan, mint története során bármikor.

Az utóbbi mozzanat azonban egy sok tekintetben paradox helyzet forrása és alkotórésze. Az a jelenség, melyet — jogosan — „a marxizmus reneszánszának” neveznek, azzal is együttjár, hogy a társadalmi-politikai elkötelezettség színiskálájának legkülönbözőbb pontjain elhelyezkedő teoretikusok — filozófusok, közgazdászok, pártvezérek stb. — hivatkoznak Marxra. Nyugat-Európában és Amerikában egy sor „neomarxista” iskola él és hat. Ezek közül nem egynek vitathatatlan a jóhiszeműsége, sőt tudományos jelentőségük is tagadhatatlan. Sokszor mégsem kerülhetjük el, hogy írásaik olvastán feltegyük magunknak a kérdést: a modern kapitalizmus Marxot is integrálja?

Amikor ezeket a sorokat írom, az előttem fekvő könyvek, a marxizmusról és Marxról szóló tengernyi irodalom bibliográfiái fölött óhatatlanul tolnak emlékezetembe személyes élmények. Egy olasz barátommal — kommunista újságíró, az *Unità* szerkesztőségének tagja — folytatott viták csengenek a fülemben. „Mindenesetelméletté vált” — emlékszem a hazájára jellemző óriási marxista könyvkiadás és a társadalmi cselekvés közti szakadékot panaszló szavaira. Azt a félelmét fejezték ki e szavak, hogy az elmélet lépett a gyakorlat helyére, s így — miután önmagát sterilizálta — a kapitalista könyvkiadás hasznát hajtó ágává vált „a gyakorlat filozófiája”. (Gondoljunk csak arra, hányszor hallottuk, hogy — monopól helyzete folytán — a szocialista országokban vált „akadémikussá” a marxizmus!)

Ennek az inkább impresszionista módon vázolt helyzetnek egyik legfontosabb jellemvonása, hogy igen kevés szó esik Engelsről. Ha beszélnek is róla, inkább polemikus éllel. Hol ebben vagy abban a kérdésben, hol pedig totálisan szembeállítják Marxszal. Ma el lehet mondani, hogy „a marxizmus reneszánsza” szempontjából — az elmélet és a gyakorlat összhangjának folyamatos megteremtésén túl — sorsdöntővé vált a Marx és Engels közti viszony kérdésének *elméleti* eldöntése. (Volt már néhány ilyen probléma. Elég csak azokra a — különböző előjelű — álláspontokra utalni, melyek „két Marxot” állítottak szembe egymással, mint legutóbb Louis Althusser is tette.)

Néhány sorral följebb a „sorsdöntő” szót használtam. Nem hiszem, hogy túlzó dramatizálásról lenne szó, hisz Engelsnek azok a bírálói, akik szembeállítják őt

Marxszal, többnyire nem a marxizmus „esküdt ellenségei”, hanem éppen a marxizmus eszméinek jó szándékú szószólói.

Milyen kérdésekkel kapcsolatban merülhet egyáltalán fel, hogy Marx és Engels álláspontja — legalábbis hallgatólagosan — eltér egymástól? „A marxizmus három nagy alkotórésze” közül ebből a szempontból a filozófia áll előtérben. *Alfred Schmidt*, a „frankfurti iskola” igen tehetséges, mestereit (*Horkheimert* és *Adornót*) az autentikus marxizmus irányában messze meghaladó fiatal tagja egyik munkájában például külön fejezetet szentel az engelsi természetdialektika bírálatának. Marx és Engels — szerinte — az ötvenes évek végétől „részlegesen külön úton járnak”. Úgy véli, a természet és az ember viszonyáról alkotott felfogásuk gyökeresen különbözik egymástól. Marxszal ellentétben, aki mindvégig a praxis álláspontján állt, Engelsnél „az ember csak mint az evolúció terméke, a természeti folyamat passzív tükré jelenik meg, s nem elsősorban mint termelőerő”. Mindez pedig annak a következménye, hogy a dialektikát az embertől független valóság sajátjának is elismeri, ezzel mintegy megszüntetve és a természetben, tehát egy mindent átfogó valóságban oldva fel az emberi specifikumot. „A valóság legáltalánosabb törvényeinek” Hegelt követő posztulálásával, az objektív természetdialektika elismerésével, alapvonásainak megrajzolásával, az emberi-társadalmi valóság állítólagos negligálásával-lebecsülésével Engels — Schmidt értelmezésében — a sztálini dogmatizmus előfutárává is vált, annak a dogmatikus filozófiai koncepciónak előfutárává, mely a „dialektikus materializmus” képében ma is tovább él. Míg Marx a maga dialektikáját egy meghatározott tudományból, a politikai gazdaságtanból bontja ki, s így attól sohasem szakítja el, addig Engelsnél a dialektika szükségképpen idegen attól a tárgytól, melyre „alkalmazza”, tehát a természettudományoktól és a természettől.

Eddig Schmidt kritikája. De ne higgyük, hogy egyedül áll. Nemcsak arról van szó, hogy egy régi tradíciót követ, melynek elemzése itt messzire vezetne, hanem arról is, hogy szóban forgó könyvének (*Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Frankfurt, 1962) egyik olaszországi filozófus recenzense, *Giuseppe Vacca*, legfőbb érdeméül tudja be „az akkurátus különbségtevést Engels és Marx között”. (G. Vacca: *Marxismo e analisi sociale*, Bari, 1969.) Egy másik olasz marxista, *Lucio Colletti* szerint — hogy csak taláalomra ragadjak ki még egy példát — a történelmi materialista elemzés, tehát a marxi társadalmi-gazdasági problematika specifikus szintjét Engels „egy kozmológiában és kozmogóniában” oldja fel, „mely »materialistának« mondja magát, de csak egy filozófiai regény”. (L. Colletti: *Ideologia e società*, Bari, 1969.)

Megalapozottak-e az idézett vélemények? Igaz-e, hogy Engelsnél az ember „csak az evolúció terméke, a természeti folyamat passzív tükré”?

Ha ez így lenne, nem azt kellene mondanunk, hogy Marx és Engels között eltérések vannak, hanem azt, hogy Engels nem „marxista”. Hisz a dialektikus és történelmi materializmusnak, mint filozófiai koncepciónak — melyet Marx és Engels szó szerint „közösen”, tehát együtt írt munkák sorozatában alapított meg! — abszolút újdonsága valóban abban állt, hogy a praxis álláspontjára helyezkedett. Új — mert materialista — történelemfelfogást vezetett be, melynek alap gondolata, hogy az ember önmaga alkotója. Az ember munkája révén emelkedik ki a természetből, úgy, hogy miközben átalakítja környezetét, önmagát is megváltoztatja. Az új történelemfelfogás kialakítása persze nem abban állt, hogy bevezették a materializmust a társadalom magyarázatába. A társadalom materialista magyarázata mélyen átalakította a materializmust is. Így jött létre a dialektikus és történelmi materializmus, melynek képlete — ahogy a mondottakból egyenesen következik — egyáltalán nem azonos egy összeadási művelettel („dialektika + materializmus = dialektikus materializmus”), mint sok-sok kézikönyv sugallja a mai napig. Ez a koncepció tehát az ember világát, a társadalmat a praxis mezejének ismeri el, mely nem más, mint a szubjektum és objektum kölcsönhatásának, egymásba átcsapásának színtere. Így — „a hagyományos materializmus” objektívizmusának és az idealizmus szubjektívizmusának elutasításával és meghaladásával — mód nyílik a természet és az ember,

anyag és tudat, lét és gondolkodás viszonyának helyes értelmezésére. Az ember objektíve adott előfeltételekből kiindulva (melyekben egyebek közt önmaga természeti oldala is bennefoglaltatik) saját tevékenysége révén alkotja meg — ontológiai síkon — önmagát és világát, s „termeli meg” — episztemológiai síkon — „világáról” alkotott ismereteit. Az objektív természetképet (az embertől független anyagi világ ismeretét) is e folyamatban, és „világa” közvetítésével bontakoztatja ki.

Mármost Engels eredeti módon járult hozzá pontosan ennek a felfogásnak kialakításához és alátámasztásához. „De éppen a természetnek az ember által való megváltoztatása és nem a természet mint természet egymaga az emberi gondolkodás leglényegesebb... alapja” — mondja éppen *A természet dialektikájá*-ban, leginkább inkriminált művében. És elég csak mellékesen megemlíteni, hogy a Feuerbach-téziseket — melyekben Marx legmarkánsabban fejezte ki a praxis szerepére vonatkozó gondolatait — Engels tette közzé. Nehéz elképzelni, hogy ne vette volna észre — mint Szabó András György jegyzi meg egy helyen — a Marx és saját meggyőződése közti gyökeres különbséget, ha ez valóban fennállt volna. De mi másnak lehet tekinteni pl. *A munka szerepe a majom emberré válásában* című híres cikkét, mint a főntebbi gondolatok apoteózisának, konkretizálásának?

Ez a cikk egyébként nemcsak a dialektikus és történelmi materializmushoz való engelsi hozzájárulás eredetiségét példázza több szempontból, de a nagy forradalmár tudományos gondolkodásának, módszerének megkapó frissességét is.

Engels az elsők közt ismerte fel a darwini mű jelentőségét, ami ékesen bizonyítja, hogy korának legélenjáróbb eredményeivel tartott lépést. Darwin bebizonyította a természet és az emberi történelem közötti kontinuitást, az ember természeti lény voltát, természeti eredetét. Azt, amit Marx és Engels korábban is vallottak, csak nem vizsgáltak a természettudomány oldaláról. Maga Marx az ember természeti voltát elsősorban abból a szempontból hangsúlyozta, hogy az embernek létfenntartása érdekében szükségszerűen a természettel kell anyagcserét folytatnia, abból a szempontból tehát, amit — más vonatkozásban — a természet és az ember „lényegegységének” nevezett. Nem foglalkozott az ember származásával, a történelem előtti fejlődést előfeltételezetnek vette. Ezt az „úrt” töltötte ki Darwinra támaszkodva Engels.

A marxizmus azonban nem „darwinizmus”, s Engels sem „darwinista” módon alkalmazta Darwint. A természet és az ember között nemcsak a kontinuitás mozzanata van meg, hanem a diszkontinuitásé is. Mély szakadék nyílik az állatvilág és a társadalom között, melyet a spontán evolúció nem képes áthidalni. A történelem nem az evolúció „meghosszabbítása”. Egy merőben természeti folyamat csak merőben természeti lényt hoz létre. Az állati evolúció maximuma nem az ember, hanem az a lény, mely képes saját tevékenysége révén emberré válni. Engels nemcsak akkor lép fel e gondolat nagy erejű védelmezőjeként, amikor a *munka* szerepét hangsúlyozza „a majom emberré válásában”, hanem akkor is, amikor explicit kísérletet lát arra, hogy a darwinizmust a társadalomra alkalmazzák. Minden ilyen kísérlet mögött a filozófiai redukcionizmus áll, mely távol áll a dialektikus és történelmi materializmustól, így — bírálóival ellentétben — Engelstől is. Lavrovhoz írt levelében kategorikusan tiltakozik a biológiai törvényeknek a társadalomra való kiterjesztése ellen. Az emberek termelnek, és „... ez az egyetlen, de alapvető különbség lehetetlenné teszi, hogy az állati társadalmak törvényeit egyszerűen átvigyük az emberi társadalomra”.

A mondottak alapján eszik tehát Schmidtnek az a vádja, hogy Engels — a humanitás szféráját a természetre redukálva — vulgárizálja Marxot. Zavarbaejtőbb viszont a másik vád, melynek értelmében Engelsnél — ellentétben Marxszal — a dialektika szükségképpen idegen attól a tárgytól, melyre alkalmazza: a természettudománytól, illetve magától a természettől. Marx a politikai gazdaságtan tudományának megújítója (sőt, mint *tudománynak* megalapítója!), míg Engelsről valóban nem lehet állítani, hogy valamely természettudomány alkotó művelője lenne. Szükségképpen alakul ki tehát az a látszat, hogy „kívülről viszi be” a dialektikát a természetbe, miközben a természettudományokat mintegy „példatárként” használja.

Nem szabad azonban megfélemlíteni a következőkről: *A természet dialektikája*, mely leginkább a kritika céltáblája, jóval megírása után jelent meg. Nem fejthette ki hatását abban a közegben, melyben született. Megállapításai nem válhattak közkinccsé akkor, amikor a benne felhasznált tudományos eredmények még a legmodernebbek voltak, nem szívódtak fel a filozófiai kultúrába akkor, amikor a talaj kedvező volt. Abban a közegben kellett tehát érvényre juttatnia a benne foglalt dialektikus gondolatokat, melyben a természettudományos háttér jelentősen megváltozott. Mindez ballasztként hatott. Egyeseket a szóban forgó szaktudományos apparátus viszonylagos meghaladottsága akadályozott a mű alapvető filozófiai igazságainak felismerésében, másokat az új szaktudományos eredmények elfogadásában. A dialektikus és történelmi materializmus s egyes szaktudományok konfliktusának, mely a dogmatizmus korszakában élesedett ki, egyik nem lényegtelen mozzanata ez.

Világos azonban, kevésbé arról van szó, hogy Engels — természettudományos problémákkal foglalkozván — nem abban az értelemben szaktudós, mint Marx, vagy sajátmaga is, a társadalomtudomány területén. Maga a dialektika — az objektív dialektika — forog kockán. A marxizmus és a marxizmus határán elhelyezkedő filozófiai iskolák számos képviselője a társadalomra, a praxisra, a szubjektum-objektum viszonyra, vagy magára a tiszta szubjektivitásra korlátozza a dialektikát. Közismert pl. Sartre álláspontja, aki megkülönböztetve az *en soi*-t és a *pour soi*-t, azt állítja, hogy az előbbi teljesen azonos önmagával (az, ami), míg az utóbbi különbözik is önmagától (nem az, ami és az, ami nem). A *pour soi* nem más, mint a társadalom világa, ezen belül is az elidegenedéstől mentes szféra, a determinációk láncait lerázó szabadság, végső soron a tiszta szubjektivitás és a tudat.

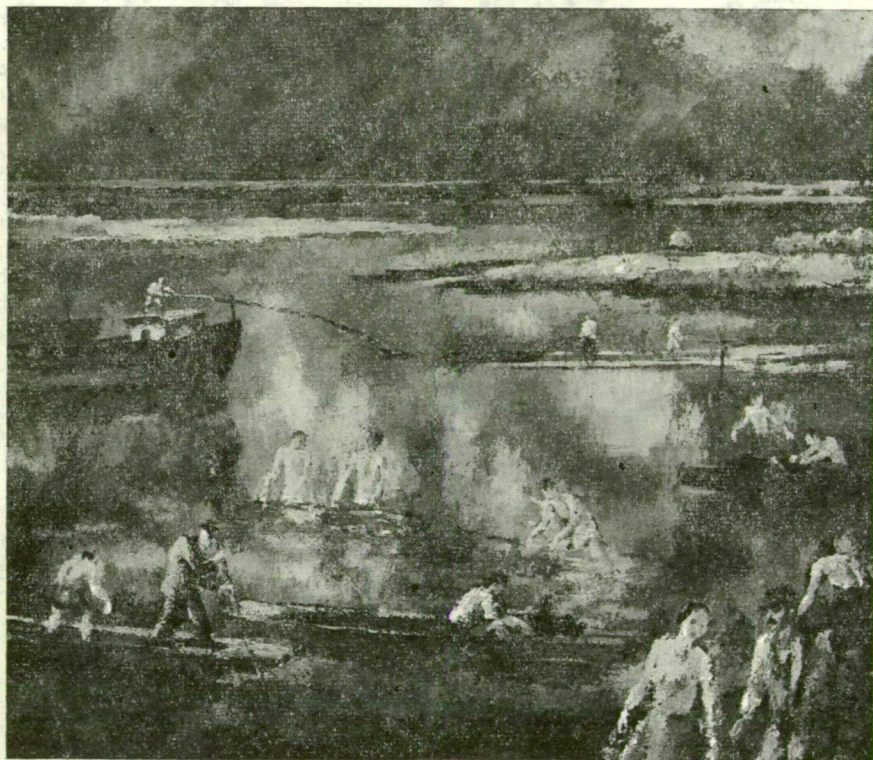
Senki sem vitathatja, hogy a társadalom — tehát a szubjektum-objektum ontológiai egységeként értelmezett praxis, s nem a tiszta szubjektivitás! — par excellence módon dialektikus. A természetből nehezebb „kihámozni” a nem-azonosságot, az ellentmondást, a tagadást. Sok szerzőnél akrobatikus mutatványokat produkál az az igyekezet, hogy valamilyen konkrét természeti jelenségbe magyarázza bele a dialektika valamelyik törvényét. Mindez azonban nem változtat azon, hogy — Engels szavainál maradva — „Az elvont azonosság... nem alkalmazható a szerves természetben”; „már a szerves természetben az azonosság mint ilyen nem létezik”; és: „Hard and fast lines összeegyeztethetetlenek a fejlődésmérettel”. A világ objektívmai ellentmondással terhesek, s ezért születhetik meg bennük a tagadás. Az önmagával teljesen azonos, az önmagát abszolúte „kitöltő” *en soi* sohasem hozhatna létre valamit, ami önmagától különbözik, ami már önmaga tagadásával terhes, nem hozhatná létre a *pour soi* világát. Az állati evolúció (a természet mint *en soi*) nem hozhatná létre az emberi történelmet, az elidegenedés és a nem-szabadság (a társadalom mint *en soi*) a szabadságot, „az emberiség előtörténete” „az emberiség igazi történetét”, az osztálytársadalmat a kommunizmust.

Nincs itt helye elvont filozófiai fejtegetéseknek. Engels bizonyos szerzők részéről történő háttérbe szorításakor viszont nem árt ismételni, a dialektika forog kockán, s ezzel *minden*. Engelsnek Marxszal szembeni háttérbe szorítása — paradox módon — magának Marxnak a háttérbe szorítását jelenti.

Marx és Engels együtt haladtak, még csak „részlegesen” sem „jártak külön úton”. Filozófiájukban — a *Feuerbach-tézisek*-ben foglaltaknak megfelelően — nem egyszerűen „a világ magyarázatának”, hanem „a világ megváltoztatásának” programját követték. Ezt csak azért tehették, mert az összes eddigi filozófiai rendszerrel ellentétben — az objektív és szubjektív dialektikájának rögzítésével — reálisan rajzolták meg az emberi cselekvés helyét a világ erői közt. Azért tehették, mert egy adott társadalom konkrét elemzésére támaszkodva felismerték, s egy osztályban — a proletárosztályban — konkretizálták „a világ megváltoztatásának” szubjektumát. Azért tehették, mert megmutatták: minden, ami létezik, pusztulásra ítéltetett, hogy valami másnak adja át helyét, s bebizonyították: a tagadás magába a fennálló létstruktúrába épül. (Ez az, amit — a modern „késő-kapitalizmus” tényszerűségére

vonatkoztatva — nem ismertek el a Marcuse-típusú gondolkodók, amikor kétségbeesetten struktúráján kívüli, így irreális forradalmi erők után néznek.)

Egy mechanikus, nem humanista, tehát nem forradalmi gondolkodó tollából (mint amilyennek mai kritikusai láttatni szeretnék Engelst) nem születhettek volna meg az *Anti-Dühring*-nek a kommunizmus perspektíváját rajzoló jól ismert sorai: „Az embereket környező életfeltételek köre, mely idáig uralkodott az embereken; most az emberek uralma és ellenőrzése alá kerül, akik most először válnak a természet tudatos, tényleges uraivá, mert és amennyiben saját társadalmisításuk uraivá lesznek. Saját társadalmi tevékenységük törvényeit, melyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként álltak velük szemben... uralmuk alá vetik. Az emberek saját társadalmisítása, amely eddig, a természet és történelem által rájuk kényszerítve, velük szemben állott, most saját szabad tettük lesz.”

DOROGI IMRE: TISZAI HALÁSZOK